

D/4041
KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

MAGYAR TÖRTÉNETI MONDÁK

- a) Tarcis története a szóhagyományban
- b) Történeti mondáink legkorábbi rétege

Írta:

DOBOS ILONA

BUDAPEST

1975

A két elkészült tanulmány egy nagyobb munkálatnak, a készülő történeti monda-katalógusnak része. 1962-ben kezdtem hozzá az anyag gyűjtéséhez, két évvel később a katalógus rendszerezéséhez. A történeti mondakatalógus jelenleg rendszerezve mintegy 7500 szöveget tartalmaz.

A feldolgozásnál arra törekedtem, hogy az anyagot több szempont szerint vizsgáljam meg, mutassam be.

Az eddig elkészült két nagyobb, tematikusan összefüggő, de önálló tanulmány megírásánál elsősorban a következő kérdésekre kerestem választ:

a) Tarcal története a szóhagyományban

Célom az volt, hogy a szóhagyományban élő történeti emlékek tulajdonságait, törvényszerűségeit, a parasztság történeti tudatát egy falu közösségén belül tanulmányozzam.

A falu történetét írásos források alapján rekonstruáltam a lehetőséghez képest, majd a valóban megtörtént események emlékét kerestem a szóhagyományban.

Mindenekelőtt a következő kérdésekre kerestem választ: Mennyire intenzív a parasztság történeti érdeklődése? Van-e eltérés a parasztság egyes rétegei között? Milyen mélyre nyulik vissza a nép emlékezete? A "felülről" érkező hatások mértéke: az olvasmányok, az iskola, a helyi értelmiség szóbeli információi, a tárgyi emlékeztetők befolyásoló szerepe. Mennyiben

tér el a parasztság történeti tudata a tudományos fel-
fogástól? Hogyan tükröződik vissza a valóság az em-
lékekben? Milyen a lokális és vándor-motivumok ará-
nya?

b) Történeti mondáink legkorábbi rétege

Alapkérdések: azok a történeti mondák, amelyek
a középkori egyházi és világi írásos forrásokban már
feljegyzésre kerültek, tovább éltek-e és milyen for-
mában a népköltészetben? Milyen változásokon megy
keresztül az idők során egy-egy monda, vagy monda-
motivum, hogyan vándorolnak át egyes motivumok más
népköltészeti műfajokba? A kérdést nem csupán ma-
gyar, hanem a lehetőséghez képest közép-keleteurópai
viszonylatban vizsgáltam. Tanulmányozni kívántam a
mondák változásait a nemzetek közötti vándorlás ese-
teiben.

II.

a) Tarcal története a szóhagyományban

Ebben a munkámban – a kitűzött feladatnak meg-
felelően – a néprajz hagyományos módszereit igyekez-
tem kiszélesíteni a szociológiai és a helytörténetírás
irányában.

Publikált forrásmunkák (mindenekelőtt Babocsay
Izsák XVIII. századi naplója: Megj. 1815.), levéltári
oklevelek és családi tulajdonban lévő naplók alapján
irtam meg vázlatosan a falu történetét. (13-31.)

A szóhagyományban élő emlékeket egyéni és cso-
portos irányított beszélgetések során jegyeztem fel
magnetofonnal, kisebb részben gyorsírással. 82 sze-
mélyrel beszéltem. Többségükben 60 éven felüli, volt
kis- és középbirtokosokkal.

b) Történeti mondáink legkorábbi rétege

Ebben a munkámban az összehasonlító folklórkutatás módszerét alkalmaztam.

Áttanulmányoztam a krónika-irodalom mondáira vonatkozó szakirodalmat, a század elejétől napjainkig. A folklórkutatók (Solymossy Sándor, Berze Nagy János, Heller Bernát, Dömötör Tekla és mások) munkásságán kívül a történészek (mindenekelőtt László Gyula, Györffy György, Perényi József, Kristó Gyula) és irodalomtörténészek (id. és ifj. Horváth János, Kardos Tibor, Klaniczay Tibor, stb.) idevonatkozó tanulmányait.

A középkorban már feljegyzésre került mondákat szembevettem a mondakatalógus alapján a népköltészetben máig is élő népmondákkal.

Megpróbáltam elhelyezni a mondákat a nemzetközi, szorosabban az európai mondaanyagban, Thompson, St. Motif-Index-e (Bloomington, 1958.) és az eddig megjelent európai mondakatalógusok alapján.

Végül megnéztem, hogy a környező népek krónikaiban vagy folklórában szerepelnek-e magyar történelmi személyekről szóló mondák, vagy – ami ennél gyakoribb – nevüktől elválasztva ismertek-e a nálunk körükük fonódó mondakörök. A mondákon és legendákon kívül figyelembe vettem a balkáni vitézi énekek motívum-készletének egyezéseit is.

III.

a) Tarcal története a szó hagyományban

1. Bevezetés. A tradicionális szóbeli emlékek minden népnél megelőzték a történelemírást. Az őseket természetfeletti erővel ruházták fel: a korai történelem összefonódik a mitológiával.

Az írásbeliség kezdetén – az elszakadási törekvések ellenére – nagy jelentősége van a szó hagyománynak. De a későbbi évszázadokban is felhasználták a szó hagyományt a különböző naplók, memoárok szerzői, amelyekre a történelemírás mindenkor támaszkodott.

A szó hagyományozó történelmi tudás falvainkban ma még megtalálható. Elmaradottabb vidékeken az emlékeknek máig is van egy archaikus, irracionális rétege. A történeti emlékek tekintélyes része mondákban öröklődött. (7-12.)

2. A falu történetében nagyobb sullyal szerepelnek: a török pusztítások; gazdasági és társadalmi viszonyok a XV-XVIII. századig; a kuruc-labanc harcok. Az utolsó említett esemény a földosztás. A gazdasági helyzet áttekintése az 1960-as évek elejéig. (13-31.)

Hogyan maradtak fenn a történeti emlékek a szó hagyományban? (32-116.)

A történeti emlékek egy része összefonódik a hiedelemvilággal, amely Tarcalon ma még intenzív. Az elmagyarosodott kárpát-ukránok és szlovákok hiedelmei hatással voltak a magyar lakosságra is. A történeti emlékek különböző formákban fogalmazódnak meg. Az un. történeti mondákon kívül kincs- és hiedelemmondákban is. A mondákon kívül az emlékek kötetlen elbeszélésekben is hagyományozódnak.

E vidék hagyományaiban a kuruc-labanc harcok kimagasló szerepet játszanak. Miután a XVII. századi tokaji lázadást Babocsay Izsák naplójában megörökítette, alkalmunk volt az írásos feljegyzést, a szóhagyomány változataival összehasonlítani.

Emlékezések szólnak a jobbágy-nemes ellentétről, a robotos-világról, a verbuválásról, az 1848-as szabadságharc helyi csatáiról.

Az első világháború máig is nagy élménye a hazatért katonáknak. A Horthy-rendszer mély emléke a gazdasági válság. A felszabadulás utáni évek eseményei közül a legemlékezetesebb a földosztás. (32-117.)

3. Tanulságok. Arra a gyakran megkérdőjelezett kérdésre, hogy van-e a népnek történeti érdeklődése, igennel felelhetünk. A számára jelentős események emlékét néha 2-300 év távlatából is megőrzi.

Az egyes rétegek történeti érdeklődése különböző intenzitású. Legerősebb a volt birtokos parasztságé. A volt napszámosok tudatában a századforduló óta a proletár öntudat csirái jelentkeznek. A legelmaradottabbak az uradalmi cselédek voltak. Az elmagyarosodott nemzetiségek (németek, szlovákok) őrzik betelepülésük emlékét, a kárpát-ukránoknál ez nem maradt fenn. A történeti emlékek őrzésében is nagy szerepük van a specialistáknak.

Felülről érkező hatások

Az iskolai oktatás jelentősége. Az idősebb korosztály általában 4-6 elemiit végzett és a tanultakat elefejtette. Főképpen néhány mondát jegyzett meg nagyjainkról. Az irodalom egyre fokozódó hatása érezhető ugyan, alapjaiban azonban még nem rendítette meg a szóhagyományt. A századfordulón ezen a vidéken magas volt az analfabéták száma és a folyamatos olva-

sást az idősebbek máig sem szokták meg. Az olvasókörök a századforduló óta népszerűsítették Rákóczi, Kossuth, Petőfi alakját. A helybeli értelmiség – tanítók és papok – szóbeli információi is tágitották a nép történeti ismereteit. A tárgyi emlékeztetők (emlékoszlopok és táblák) ugyancsak befolyásolták az érdeklődést.

Bár a felülről érkező hatások érezhetőek, a szóhagyomány autonóm életét nem szüntették meg. Ugyanakkor kölcsönhatásról is beszélhetünk: a helytörténetírásba a szóhagyomány is belekerült.

Történeti hagyomány és népköltészet. Az emlékezéseknek csak kisebbik része tartozik a népköltészet körébe. Az elmondottak tulnyomó része csupán tradicionális történeti tudásnak tekinthető. A mondák megformálásánál nagy szerepet kap az egyéni tehetség. A kontaminálódásra a tarcali mondák is sok példát szolgáltatnak. Az időrend megbomlásának egyik oka az életmód lassu változása. Az események összevonását nem foghatjuk fel minden esetben tévedésnek. A lényeges jegyek kiemelésével nagyobb egységeket teremt a nép.

Van-e a szóhagyománynak történeti forrásértéke? A szóhagyományban élő történelem adatszerűen pontatlan, a kronológia hiánya jellemzi. A nemzeti kérdésekkel szemben a lokális események dominálnak. A szelektálás módja eltér az iskolázottakétól.

A történeti hagyomány nem pusztán ismeretanyagot jelent: világnézet kifejezője. Adott esetben pozitív vagy negatív cselekedetekben realizálódhat. A történeti tudat pozitív oldala a valóság tényeinek olyan válogatásában mutatkozik, amely a parasztság érdekeinek megfelel. Másfelől a tanulatlan emberek sokszor ösztönös igazságérzetében. Negatív példái a parasztság szellemi elmaradottságának következményei.

Egyetemes kapcsolatok. A Tarcalon ismert hiedelmek, mondák és monda-motivumok nagy része más népeknél is ismert. A hagyományok egésze az európai feudalizmus emlékeit őrzi. Jellemzően kelet-európaivá az egyes jelenségek megkésettsége, másfelől a speciálisan keleteurópai problémák teszik. Így a késői parasztlázadások (a XVII. századi tokaji felkelés emléköre) a jobbágyvilág emlékei, stb. Másfelől a tatártörök mondakör.

Az egyes mondák és monda-motivumok analógiái Európa más népeinél is megtalálhatók. Ilyenek: a halhatatlan hős; a bűnös holta után sem lel nyugalmat; az építő áldozat és vérvád hiedelme; az Aranykor képzete; a csata megjövendölése; a fordított patkó motívuma, stb. (118-168.)

b) Történeti mondáink legkorábbi rétege

1. Bevezetés. Egy monda korát aligha lehet meghatározni. A legkorábbi mondatípusoknak azokat tartjuk, amelyek már a középkori forrásmunkákban is szerepelnek. Az írásos rögzítés ténye azonban esetleges: minden bizonnyal jóval több monda volt ismert, mint ahány feljegyzésre került. Vannak mondák, mondamotivumok, amelyek általánosan ismertek voltak ugyan, a tudós krónikairók mesének tartván, mégsem írták krónikájukba. (Ilyen a kutyafejű ember képzete.) Ugyanakkor a krónikák mégis nagy számban tartalmaznak mondákat, amelyek irrealitásuk mellett a valóság számtalan elemét tartalmazzák.

A krónikairóadalom kronológiája - a szóhagyományban élő történelmi emlékekhez hasonlóan - megbizhatatlan.

A népköltészetben a szakadatlan változás mellett a megmaradás elve is érvényesül. A történeti mondák között a vártnál több az archaikus elem.

A korai mondatípusok többsége keleti eredetű. Ez azonban nem jelenti feltétlenül azt, hogy a magyar-

a szomszéd népek kizárólag tőlük vehették át. A népvándorlaskor népei nagy hatással voltak már korábban is az itt élő szlávokra. Sok keleti elem található a Balkán folklórjában. De a mediterrán kultúra – amelynek nagy hatása volt Európa népköltészetére – amugyis telítve volt keleti elemekkel.

A genezis kérdését a mondánál nehezebb megállapítani, mint a mesénél, vagy a kötött népköltészeti műfajoknál. Az egyezések alapja itt sok esetben csupán a gondolati azonosság, a közös hiedelem-elem, amely többször is újra fogalmazódhat.

A korai történeti mondák sokkal szervezesebben illeszkednek bele egész Európa folklórjába, mint a későbbi évszázadok (XV-XIX.sz.) nagy mondakörei, (a tatár-török mondák, Mátyás király és a betyár hagyományok), amelyek sokkal specifikusabban kelet-európaiak. A középkor "nyitott"-ságának sok tényezője közül kiemelkedik az univerzális egyház hatása. (1-15.)

2. Néhány korai mondatípus egyetemes kapcsolatai

A kutyafejűség. (16-30.) Antropológusok és folklórkutatók – elszigetelten nézve korábban a problémát – arra a kérdésre kerestek választ, miért nevezte a magyar nép a tatárokat kutyafejűeknek? Holott ezzel a váddal az ókortól kezdve a tatárokon kívül számtalan más népet illettek. Az Attila-mondákat (30-47) kutatóink általában irodalmi eredetűeknek tartották. A szomszédos népek és a magyar anyag alapján azonban fel kell tételeznünk, hogy ezek a mondák évszázadokig éltek a magyarság körében. A csodaszarvas (47-60). A valaha élő monda párhuzamait a keleti népek-

nél bőségesen megtaláljuk. Számos változata belekerült a legendairodalomba. Meséinkben (401 mesetípus) és kincsmondáinkban máig tovább él. A Csanád-monda (60-69) legősibb motivuma az ellenség nyelvének kivágása, az eurázsiai népek vadász szokásaiban és a korai európai harci szokásokban gyökerezik. Csörszárka (70-80). A monda írásos feljegyzésével már a XVI. században találkozunk. Népi változatai máig élnek. Párhuzamai a keleti népek, mindenekelőtt a mongolok népköltészetében találhatók meg.

A kalandozó magyarok mondaköre. A Lehel-kürtje és a Botond monda tárgyalása után a kalandozások nyugateurópai visszhangjával foglalkozunk a korabeli krónikákban és a néphagyományban.

I. István életében és halála után közvetlenül nem volt népszerű, így mondahőssé sem vált. Később az egyház népszerűsítette személyét. A magyar mondák és a román énekek elsősorban templomalapításairól szólnak.

Orosz és német egyházi évkönyvekben mondákat jegyeztek fel I. Istvánról, német és morva népmondákban ugyancsak szerepel. (106-121.)

Szent Imre alakja nem maradt fenn nálunk a néphagyományban. Lengyelországban a csodaszarvas monda egyik változatát fűzik személyéhez. (134-197.)

A legtöbb tanulsággal I. László mondaköre szolgál. Halála után alakját gazdag legenda- és mondakör övezte, amely krónikákban és prédikációkban került feljegyzésre. Még az utolsó évszázadban is nagyszámban jegyeztek fel róla szóló népmondákat, elsősorban Erdélyben és a palócok között.

Több monda található I. Lászlóról a szomszéd népek egyházi évkönyveiben. A moldvai krónikák szerint ő volt Moldva alapítója és a tatárok legyőzője.

Pachomiie szerb szerzetes társadaljeges és lírai köztől az orosz-évkönyvekben I. Lászlóról, amelyben ugyan-

csak a tatárok legyőzőjeként szerepel. Dél-Lengyelországban, a Pieninek vidékén boldog Kingához fűződik egy sor a László mondakörből ismert monda, amely azt bizonyítja, hogy ezek már a XIII. század derekán – amikor a királylány Lengyelországba költözött – ismertek voltak nálunk. (A földbeszurt bot helyén gyógyforrás fakad; menekülés tárgyak hátradobásával; a kettéhasított szikla.)

A kun által elrabolt leány mondájának cselekménysora a délszláv vitézi énekekben is gazdagon szerepel. (A tanácsot adó, száguldó táltos ló, a leány visszaszerzése kozmikus méretű párviadalban, amikor a hősnő aktívan beavatkozik a harcba, hol a hős, hol a rabló oldalán.) Ez arra vall, hogy a László mondakör egy korábbi pogány mondakör motivumait is magába olvasztotta, amelynek hordozója a bolgár-török kultúra lehetett. (134-197.)

3. Összegezés. A monda- és legenda egymáshoz való viszonyával kapcsolatban a vizsgált anyag azt mutatja, hogy az eltérések mellett az azonosságok dominálnak. A legenda a kereszténység szellemében megfogalmazott monda, amelynek hőse a kor legismertebb embere, a szent.

Monda és legenda a legszorosabb kapcsolatban a szokásokkal és a mesével áll. A szokásokkal való kapcsolat alapja az, hogy a ritusokban (szokásokban) és a szövegekben (mondákban) azonos hiedelmek jelentkeznek. A monda akkor kerül be a mesék sodrásába, ha cselekménye mint valóban megtörtént eset már elfogadhatatlanná válik.

A tárgyalt mondákat közép-keleteurópai reláció-ban vizsgáltuk, ami alkalmat adott az egyes hősköz fűződő mondakörök vándorlásának megfigyelésére. A legritkább esetben fordul elő az, hogy a hős neve és a hozzáfűződő cselekménytípus egyaránt azonos. A szent László mondakör egyes motívumai pl. Lengyelországban szent Imre, boldog Kinga és szent Sztalisław nevéhez fűződnek. A román vitézi énekekben László "egy magyar király"-ként szerepel.

Ahhoz, hogy a mondák vándorlását helyesen tudjuk követni, fontos a történelmi szituáció ismerete is. (204-210.)

IV.

Az értekezés témaköréből készült munkák jegyzéke

A magyar történeti mondák katalógusa. 7500 mondaszöveg, rendszerezve. Kézirat.

A történeti mondák kutatásának kérdőíve. (Morvay Péter – Dobos Ilona) Honismeret. 8.sz. 1966.

A történeti mondák rendszerezéséről. Ethnographia. 1970. 97-112.

Petőfi mondák. Ethnographia. 1973. 418-429.